

XIX. ASRIN BENZERSİZ BİR POLİTEKNİĞİ:

MÜNİF PAŞA

M. Kayahan ÖZGÜL

✕ @ f / otukennesriyat

YAYIN NU: 2395
KÜLTÜR SERİSİ: 1249

T.C. KÜLTÜR ve TURİZM BAKANLIĞI
SERTİFİKA NU: 49269

ISBN: 978-625-8838-01-5

www.otuken.com.tr | otuken@otuken.com.tr

ÖTÜKEN NEŞRİYAT A.Ş.®

Koşuyolu Mah. Mahmut Yesari Cad. Nu: 76 • 34718 Kadıköy-İstanbul
Tel: (0216) 546 03 50

Genel Müdür: Ertuğrul Alpay

Genel Yayın Yönetmeni: Göktürk Ömer Çakır

Editör: Oğuzhan Murat Öztürk

Kapak Tasarımı: Ötüken

Dizgi-Tertip: Çelebi Şenel

Kapak Baskısı: Çınar Matbaacılık

Baskı: Ötüken Neşriyat A.Ş.

Koşuyolu Mah. Mahmut Yesari Cad. Nu: 76
Kadıköy-İstanbul
Tel: (0216) 546 03 50
Sertifika Nu: 49269

İstanbul - 2026

Kitabın bütün yayın hakları Ötüken Neşriyat A.Ş.'ye aittir.
Yayınevinden yazılı izin alınmadan, kaynağın açıkça belirtildiği akademik çalışmalar ve tanıtım faaliyetleri haricinde, kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz; hiçbir matbu ve dijital ortamda kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	13
SÖZBAŞI	15
I. BÖLÜM: Hayatı ve Eserleri	27
A. Hayatı	29
B. Eserleri	61
II. BÖLÜM: Faaliyetleri	77
A. Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye	79
1. Mecmûa-i Fünun	83
2. Kütüphâne ve Kırâathâne	112
3. Kurs ve Konferanslar	116
4. Matbaa	118
B. Osmanlı Harflerinin İslâhı ve Mirza Fethali Ahund-zâde	126
C. Tercüme Faaliyetleri	142
Ç. Eğitim Faaliyetleri	163
D. Basın ve Basım Faaliyetleri	182
III. BÖLÜM: Fikirleri	205
A. Basın	207
B. Siyâset	215
C. Ekonomi	233
Ç. Felsefe	239
D. Eğitim	252
E. Edebiyat ve Dil	264
SONUÇ	299
EKLER	301
A. Şiirleri	303
B. Mektupları	350
C. Kitaplarından	378
FOTOGRAFLAR	401
ŞECERE	411
BİBLİYOGRAFYA	413
ŞAHIS ADLARI İNDEKSİ	435

SÖZBAŞI

Gelenek Doğu’da ve Batı’da aynı “*çok bilen*” insanı makbûl sayardı. Her iki gelenek de “*çok bilen*”den pekçok bilgi alanından haberdar olan insanı anlardı. Onları Doğu’da “*hezâr-fen*”, Batı’da “*poly-technique*” diye yücelttiler. Modernizmin bir işaretini de insan yetiştirme düzenindeki değişiklik verir ve “*çok bilen*”den tek bilgi alanında derinleşen kişi anlaşılmağa başlar.

Osmanlı’da modernizmin ilk kımıldanışları modern bilimlerle tanışmayı da getirir ve klâsik “*hezâr-fen*”lerin azaldığı bir dönemde modern “*politeknik*”ler belirir. Sosyoloji, iktisat, jeoloji gibi modern bilimler hakkında sadece sathî ve umûmî bir ansiklopedik mâlûmat edinmiş bu modernizmin acemî kılavuzları “*politeknik*” olurlar.

Çok yönlü ve çok sesli oluşları sebebiyle “*hezâr-fen*”ler de “*politeknik*”ler de monografisi zor hazırlanan kişilerdir. İşte Batı’nın modern bilimleri ile tanışma noktasında Osmanlı’nın yetiştirdiği bu “*politeknik*”lerden biri de Münif Paşa’dır. Paşa, pedagoji, hukuk, hukuk felsefesi, ekonomi, ekonomi politik, tarih, sosyoloji, psikoloji, mantık, edebiyat, folklor, linguistik gibi bilgi alanlarında bir kısmı ansiklopedik, bir kısmı vasat üstü mâlûmâtıyla araştırılması ve incelenmesi zor bir isimdir. Buna bir de uzun ömrünü, devletin karışık bir döneminde ve değişik hizmetlerde geçen yıllarını, matbuat tecrübesini eklediğimizde Münif Paşa’nın monografisini hazırlamak iyice zorlaşır.

Biyografisini yazmağa ilk niyetlenen, paşanın bizzat kendisi olur. İbnülemin M. Kemâl Bey anlatıyor:

“Mufasssal ve mükemmel bir terceme-i hâlinin yazılmadığından ve bunun lüzumundan birkaç defa kendine bahsettim. ‘Afiyet bulursam yazarım’ dedi. Afiyet bulup yazamadı. O vaktinde gerekti, ba’de harâbü’l-Basra yazsa da arzu olunan faideyi temin etmezdi”

(Son Asır Türk Şairleri, C. II, 3. bs., s. 1008).

Ahmed Rasim Bey

Galiba, Münif Paşa hakkında bir kitap hazırlamayı düşünen ilk yazar Ahmed Rasim'dir. *Matbûat Tarihine Medhal: İlk Büyük Muharrirler* üstbaşlıklı bir seri plânlayan Ahmed Râsim, ilk olarak *Şinâsi* (İst., 1927, Yeni Matb.)'yi bastırır. Kitabın arka kapağında "gazeteciliğin tesîsinde hidemât-ı mebrûreleri görülmüş olan büyük muharrirler külli-yâtı"nın bundan sonra çıkarılması düşünülen sekiz ismi verilir. "*Derdest-i tab*" olan üçüncü kitap Münif Paşa hakkındadır; ama, Şinasi'den sonra neşri düşünülenlerin hiçbirini

basılamaz; belki de hiç yazılmamıştır.

Daha sonra, uzun bir müddet, Münif Paşa için kitap hacminde çalışma tasarlayan araştırmacı çıkmaz. Tâ ki Hikmet Turhan Dağlıoğlu ve Ziya Somar'a kadar...

Dr. Ziya Somar, Erenköy Kız Lisesi Felsefe Öğretmeni iken, Uğuroğlu Barlas'a yazdığı 18 Aralık 1960 tarihli bir mektubunda, *Münif Paşa Ve Tanzimat Kültürü* adlı bir inceleme hazırlamakta olduğunu söyler (*Gaziantep Kültür Der.*, C. IV, Nu. 37, 10 Ocak 1961). Sonraları, Somar'ın "II. Osmanlı Meclis-i Mebusanı Ve Osmanlı Basını" tefrika edilirken yazarın *Münif Paşa Ve İlk Bilim Topluluğu* adlı henüz yayımlanmamış bir çalışması bulunduğundan söz edilir (*Cumhuriyet Gaz.*, 4 Temmuz 1983). Bir başka yazısının dipnotunda ise, aynı çalışmanın adı *Tanzimat'ta Eğitim Yenilikçiliği Hareketleri Ve Münif Paşa* olarak kayıtlıdır ("68. Yılında İşgale Doğru İzmir'de Kültür", *Edebiyat Dostları Der.*, Nu. 1, Mayıs 1987, not 15).

Ziya Somar ve eşi Nezahat Hanım

Ziya Somar 26 Kasım 1978 günü öldü. Karısı Nezahat Hanım onun ve kendisinin bir kısım kitaplarını Bayezit Kütüphanesi'ne bağışladı; eşinin müs-

I. BÖLÜM

HAYATI VE ESERLERİ

A. HAYATI

Ayıntab (Gaziantep)'da Arab Tahir-zâdeler “ilmî bir hânedan” olarak bilinirler. Cemil Cahit Güzelbey'in neşre hazırladığı Gaziantep'in şer'î mahkeme sicillerinden 120. cildin 13. sahîfesinde¹ bir vakıfla ilgili olarak Müderris Mehmed Tahir Efendi'nin de şahit kaydedildiği görülür. Vakıf kaydının tarihi 11 Şaban 1189'dur. Güzelbey, Şakir Sabri'nin *Gaziantep Büyükleri*'ne aldığı âlim ve şair bir Tahir Efendi (d. 1133)'nin² yukarıda bahsi geçen Arab Tahir olabileceği ihtimâli üzerinde durur³. Sicil defterindeki 1189 tarihi, 1133 doğumlu birinin müderris olması için kâfi müddet gibidir. Güzelbey, yazısının bir yerinde de Tahir Efendi'ye “Arab” nâmının verilmesinin hakikaten Araplığına delâlet edemeyeceğini söyler⁴:

“Gaziantep'teki ad verme âdetlerinden birine göre, çocuğu olmayanlar bir adağın yerine getirilişi olarak çocuğu doğunca, bunu sözde bir Arab'a satar. Adını da Arap kor. Gaziantep'te bu âdetin uygulanması sonucu soybesoy Türk olup da Arap diye anılanlar, adı Arap olanlar çoktur. Bir de güneyden gelenlere rastgele Arap der, çıkarlar. Münif Paşa'ya soy adını veren Tahir'in bu âdet ve tutum sonu Arap diye anılmış olması muhtemeldir.”

Müderris Hacı Mehmed Tahir Efendi'nin oğlu Hafız Abdünnâfi Efendi de dedeleri ve babası gibi bilgisiyle şöhet kazanmış⁵ iyi bir şairdir⁶.

¹ “Gaziantep Şer'î Mahkeme Sicilleri-290”, *Sabah Gaz.* (Gaziantep), Y. 12, Nu. 3412, 20 Nisan 1973.

² Şakir Sabri (Yener), *Gaziantep Büyükleri*, Gaziantep, 1934, Halk Fırkası Matb., s. 14.

³ “Münif Paşa'nın Soyu Hakkında Bir İnceleme”, *Gaziantep Kültür Der.*, C. XI, Nu. 122, 10 Şubat 1968.

⁴ Aynı yazı daha önce: *Sabah Gaz.*, Y. 6, Nu. 1783, 6 Aralık 1967.

⁵ Aşağı yukarı bütün kaynaklarda ulemâdan gösterilen Abdünnâfi Efendi'yi sadece Mehmed Süreyyâ Bey müftü olarak kaydeder: *Sicill-i Osmânî Yâhud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, C. IV, İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 829. Necip Fazıl ise, Münif Paşa'nın babası olarak Meclis-i Vâlâ Başkitâbeti'nde de bulunmuş Mahmud Paşa'yı gösterir (*Namık Kemal Şahsı-Eseri-Tesiri*, Ank., 1940, TDK Y., s.67) ki, bu bilgiyi nereden edindiği mechûldür.

⁶ Dâvud Fatin Efendi'nin yazdığına göre, Nâfi Efendi'nin müretteb bir dîvânı vardır (*Tezkire-i Hâtîmeti'l-eş'ar*, İst., 1271, İstihkâm Alayları Litografya Tezgâhı, s. 392-393). Ömer Asım Aksoy, *Dîvân-ı Nâfi*'in Kayseri Ziraat Bankası Müdürü Fahri

Bağdadlı İsmail Paşa, “*Nâfi-i Ayıntâbî*”ye ayırdığı satırlarda⁷, Abdünnâfi Efendi’nin babasının Tahir Efendi olduğunu kaydeder. Cemil Cahit Güzelbey ise, “*Tahir-zâde*” söyleyişinin Gaziantep’te “*Tahir’in oğlu*”ndan çok, “*Tahir oğullarından*” şeklinde anlaşıldığını yazdıktan sonra, yeni bir iddia ve delil tanıtır. Araştırmacı, Gaziantep şer’î mahkeme sicillerini incelerken, C. 157, s. 328’de konuyle ilgili bir kayda rastlamıştır. Kayıt, Ayıntab’ın Kuruczencirli Mahallesi’nden Abdullah oğlu Abdünnâfi kızı Fatma Hanım’ın ölümü sonrasında, vasiyetinin açılmasıyla ilgili 23 Zilka’de 1318 tarihli bir karar sûretidir. Bu resmî vesikada, Nâfi Efendi’nin baba adının Abdullah olduğu kayıtlıdır. Ahmed Orhan Battal ise, Güzelbey’e Münif’in dedesi olarak “*Yusuf adında ulemâdan ve evliyâullahtan bir zât*”ı gösterir⁸. Fakat, Güzelbey’in sonraki yıllarda yaptığı çalışmalar ve bilhassa Gaziantep şer’î mahkeme kayıtlarından ikisi (C. 141, s. 109; C. 144, s. 276), Nâfi Efendi’nin babasının Mehmed Tahir olduğunu kesinleştirir⁹. Nâfi Efendi’nin Fatma adlı bir kızı ile Mehmed Şerif¹⁰ ve Mehmed Tahir adlı iki oğlunun bulunduğu biliniyor. Fatma Hanım Mısır’da

Bilge’de bulunduğunu söyler (*Hasircioğlu Hafız Mehmet Ağa*, Gaziantep, 1941, CHP Bsmv., s. 169). Fahri Bilge’nin yazmaları artık Ankara Milli Kütüphane’dedir ve Abdünnâfi Efendi’nin divânı da bu yazmalar arasında kayıtlıdır: *Divân-ı Nâfi*, F. B. 305. Şakir Sabri Yener bu divânın matbû olduğunu ve bir nüshasının da Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi’ne bağışlandığını duymuştur (“Münif Paşa’nın Babası Abdünnâfi Efendi’nin Yazdığı Bir Kaside”, *Gaziantep Kültür Der.*, C. V, Nu. 56, 10 Ağustos 1962; “Mürettep Divan Ve Manzum Lûgat Yazan Gaziantep Şairleri”, *a.g.der.*, C. XI, Nu. 131, 10 Kasım 1968). Ayrıca bk. Cemil Cahit Güzelbey, “Din Bilgini Ve Ozan Abdünnâfi Efendi-4-5”, *Sabah Gaz.*, Nu. 6004-6005, 26-27 Ekim 1979. Divânı Halime Çavuşoğlu 2012’de doktora tezi olarak çalışmıştır: *Nâfi Arab Tâhir Efendi-zâde’nin Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme ve Transkripsiyonlu Metin)*. Erzurum, Atatürk Üniversitesi.

⁷ *Hediyetü’l-ârifin Esmâu’l-müellifin ve Âsârü’l-musannifin*, C. I, İst., 1951, ME Bsmv., s. 632.

⁸ Cemil Cahit Güzelbey, “Gaziantep’in Yetiştirdikleri: Münif Paşa”, *Gaziantep’i Tanıtıyoruz Der.*, Nu. 2, Haziran 1962.

⁹ “Din Bilgini Ve Ozan Abdünnâfi Efendi-1”, *Sabah Gaz.*, Y. XIX, Nu. 6001, 23 Ekim 1979.

¹⁰ Mehmed Şerif Efendi için bk. “İlm-i hattan mahdûmumuz Mehmed Şerif ketebe oldukta silsile-i hattatân esâmî-i şerifleri için yazılmıştır”, *Divân-ı Nâfi*, v.130^a-131^a; Prof. Dr. Z. Fındıkoğlu, “Türk İktisadî Tefekkür Tarihi Ve Mehmet Şerif”, *III. Türk Tarih Kongresi*, Ank., 1948, TTK Y., s. 260-268; “*gögüs illeti*”nden öldüğü haberi: *Tercümân-ı Hakikat Gaz.*, Nu. 114, 12 Zilkade 1295.

A. CEMİYYET-İ İLMİYYE-İ OSMÂNİYYE

Batı'da ilmî cemiyetlerin XVII. asırdan itibaren kurulmağa başlandığı görülür. Academia dei Lincei 1603'te, L'Académie Française 1635'te, Society of London 1662'de ve Academia St. Petersburg 1727'de oluşturulmuştur. Bu cemiyetlerin hepsi de devlet desteği ile kurulmuş, uzun soluklu ilim merkezleridir. Osmanlı Devleti'nde ise, ilmî cemiyet ihtiyacını medrese ve konaklar karşılamağa çalışırlar. Bunlar daha ziyade, dost toplantısı sayılabilecek düzenli ilmî-edebî sohbetlerdir. Lâle Devri'nde teşkil olunan tercüme hey'eti (1138 H.) ile Sultan Mahmûd-ı Adlî zamanında kurulmuş Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyyesi de batılı mânâda ilmî cemiyet olmaktan çok, doğulu mânâda irfan topluluğu, entelijansiyadır.

Osmanlı'da ilim maksatlı olarak kurulan, belli âzâsı, yazıya dökmüş nizamnâmesi bulunan ve bizzat pâdişâhın müsaadesiyle teşekkül eden ilk cemiyet Encümen-i Dâniş'tir (25 Receb 1269/ 4 Mayıs 1853). Bir akademi hüviyetinde kurulmuş olmasına rağmen, Encümen-i Dâniş “vükelâ-yı devlet”in lüzumsuz müdahaleleri sebebiyle önemli bir semere veremedi yavaş yavaş unutulur.

Encümen-i Dâniş'in fonksiyonunu kaybetmesi üzerine, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmâniyye¹ adı ile başka bir dernek kurularak bu eksik kapatılmağa çalışılır. Petersburg Sefiri Halil Şerif Bey 8 Şevvâl 1277 (19 Nisan 1861) tarihli bir arzıhâl-le² cemiyetin kuruluşunu sadârete haber verirken, nizamnâmesini de ilâve eder³. Devrin sadrıâzamı Keçeci-zâde Fuad Paşa, cemiyetin

Cemiyet-i İlmiyye-i
Osmâniyye'nin mührü

¹ Prof. Dr. Ahmet Hamdi Tanpınar, cemiyetin adını “Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye” ve kuruluş tarihini de 1863 olarak hatırlar (19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, s. 180-181).

² Başbakanlık Devlet Arşivi, İrade, Dahiliye, Nu. 31671/ 2.

³ Başbakanlık Devlet Arşivi, İrade, Dahiliye, Nu. 31671/ 1. Cemiyet Ramazan 1277'de kurulmuş iken (Mecmûa-i Fünun, Nu. 1, Muharrem 1279, s. 11), nizamnâmelerinin bu tarihten aylar önce Tercümân-ı Ahvâl'de (Nu. 51-53, 55; 3, 6, 8, 13 Muharrem 1277) neşrini izah şimdilik mümkün görünmüyor.

A. BASIN

Münif Efendi, basının bir güç hâlini almasına şahit olmuş; üstelik, onun bir parçası hâline gelmiş münevver nesildendir. Onun neslinden olanlar, gazetenin haber ve habercilikten öte bir fikrî, ictimâî hüviyet ve vazîfe kazanmağa başladığını görürler. Münif Efendi *Cerîde-i Havâdis*'in ruznâmesini neşrederken gazeteyi bu yeni misyonu içinde düşünür. *Takvîm-i Vekayi* ve *Cerîde-i Havâdis* gibi haber gazeteciliği yapan periyodiklere alışkın okuyucu için, gazeteyi bir eğitim vâsıtası olarak gören *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* fevkalâde değişiktir.

“(Müşteri)

Ruznâmenizde ulûm ve fûnûna dâir yazılan mebâhisten herkes pek istifade edemeyeceğinden bunların yerine havâdis tahrîr eyleseniz daha iyi olmaz mı?

(Cerîdeci)

Ruznâmede yazdığımız mevad pek fâideli olup bu kadar varakada mebahis-i ilmiyyeden gereği gibi tafsîl ü tavzîhi mümkün olamaz ise de murâdımız herşeyden bir nebze beyân eylemektir. Kütüb-i mufasssala tederrüs ve kırâatine vakt ü hâlleri müsâid olmayanlar bunu eğlence kabilinden olarak mütâlâa ederler ve pekaz masrafla tekellüfsüzce hayli mâlûmat kesb ederler. Hazâin-i fûnûna duhûl için bu bir inhitar makamında olup pek çok adamlar ber-vech-i îcab yazdığımız mevâddın etrâfıyla öğrenilmesini merâk edeceğinden tahsîl-i ilm ü mârifete medâr olacağı âşikârdır”¹.

Gazete, genel kültür verip daha ciddî konularda öğrenme isteği uyandırmalıdır. Maksat bu olunca, gazetenin yurt ve dünya haberlerini verme rolü de azalmaktadır. Zâten, dünyadan haber geçilirken bir seçme yapmak ve Osmanlı okuyucuyu ilgilendirecek olanlarını seçmek de şarttır.

“(Müşteri)

Ruznâmede pekaz havâdis-i ecnebiyye yazıyorsunuz. Hâlbuki Avrupa’da bu kadar gazete tab’olunmakta olup sizin ise dört beş lisana vâkıf olduğunuzdan işbu gazetelerin herbirinden birer ikişer satır ahz ü tercüme ey-

¹ “Cerîdeci İle Bâzı Müşterisi Beyninde Bu Kerre Vuku’ Bulan Muhâveredir”, (*Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis*, Nu. 29, 25 Cemâziyelevvel 1277.

A. ŞİİRLERİ

I

KASİDE DER-SİTÂYİŞ-İ SULTAN-I ZAMAN HAZRET-İ ABDÛLHAMİD HÂN-I SÂNÎ*

- 1 Ey ser-efrâz-ı selâtîn-i izâm-ı devlet
V'ey nigehbân-ı kavânîn ü nizâm-ı devlet
- 2 Sensin ol ukde-küşâyende-i düşvâr-ı umûr
Yed-i ikbâline mahsus zimâm-ı devlet
- 3 Sensin ol kân-ı mekârim ki kemâl-i keremin
Oldu hakka kerem-âmûz-ı kirâm-ı devlet
- 4 Sensin ol nâtika-perdâz ki dem-beste olur
Pîşgâhında sanâdîd-i benâm-ı devlet
- 5 Merhamet sende adâletle mürüvvet sende
Bu sıfât-ı âzam esbâb-ı kıvâm-ı devlet
- 6 Saltanat sende hilâfetle imâmet sende
Habbezâ server-i İslâm ü hümmâm-ı devlet
- 7 Sanki devletkuşudur başımız üzre sâyen
Ki hemîşe budur ârâyîş-i bâm-ı devlet
- 8 Bende-i dergehin olmak ne büyük devlettir
Fîlhakîka budur i'lâ-yı senâm-ı devlet
- 9 Sen heman merkez-i ıslâhta sâbit-kadem ol
Her ne derse desin âdâ-yı leillâm-ı devlet

---

* Bu kasîdenin Efganlı hattat Sadık Efendi'ye yazdırılıp tek yaprak hâlinde yapılmış litografik bir baskısı da vardır.

ŞAHİS ADLARI İNDEKSİ

A

Abbas Hilmi Paşa (hıdiv) 33, 265
Abbas Mirza 398
Abdi Kâmil Efendi 172
Abdullah Efendi (Ayıntablı) 30, 120
Abdullah Efendi (kadiasker) 296
Abdullah Râmiz Efendi (Hacı Mîr-zâde) 31
Abdurrahman bin Abdullah-ı Bağdâdî 234
Abdurrahman Paşa (Baban) 70, 398
Abdurrahman Sâmi Paşa 33, 81, 98, 99, 101, 131, 224, 233, 234, 277, 409
Abdurrahman Süreyya Efendi (Altıparmak) 270
Abdülaziz (sultan) 43, 44, 81, 84, 91, 121, 123, 202, 306, 328, 334, 344
Abdülaziz Âsım Efendi (Bağdadlı) 280
Abdülaziz Efendi (Karaçelebi-zâde) 305
Abdülbâki Bey (Sâmi Paşa-zâde) 107
Abdülğani Efendi (Bereket-zâde) 363
Abdülhamid (I., sultan) 328, 344
Abdülhamid (II., sultan). 45, 46, 48, 53, 54, 58, 63, 108, 109, 167, 174, 177, 199, 216-218, 220, 222, 224, 232-234, 265, 268, 270, 292, 303, 309, 328, 331, 345, 348
Abdülhamid Ziya Paşa 120, 122, 200
Abdülkadir Efendi (Ayıntablı) 268

Abdüllâtif Subhi Paşa (Sâmi Paşa-zâde) 40, 169
Abdülmecid (sultan) 328, 344
Abdülvehhab Efendi (Yâsinci-zâde) 70, 397, 398
Abdünnâfi Efendi 29-33, 264, 275, 409
Abdürreşid İbrâhim Efendi 266, 267, 409
AÇIKGÖZ, Halil 251
ADIVAR, A. Adnan 111, 115, 146, 237, 409
Aeschines 389
Âgâh Efendi (Çapan-zâde) 183, 187
Âgâh Paşa (Cidde Vâlisi) 34
Ahmed (I., sultan) 329, 342
Ahmed (II., sultan) 329, 343
Ahmed (III., sultan) 329, 343
Ahmed Ârifî Bey 45
Ahmed Cevad Paşa (Kabağağaçlı-zâde) 53
Ahmed Cevdet Paşa 48, 80, 81, 84, 145, 173, 230, 266, 296, 409
Ahmed Efendi (şeyh) 24
Ahmed Efendi (Uygur) 270
Ahmed Esad Efendi (Uryânî-zâde) 179
Ahmed Feyzi Efendi (muallim) 161, 271, 325
Ahmed Hamdi 296
Ahmed Hamdi Paşa 47
Ahmed Kemâl Paşa 34-36, 41, 99
Ahmed Lûtfi Efendi (vak'a-nüvis) 40, 122, 164, 166, 409
Ahmed Midhat Efendi 151, 230,
Ahmed Rasim Bey, 16, 187, 188, 275, 409

Ahmed Rıza Bey 271, 410

Ahmed Rif'at Bey (Kâni Paşa-zâde)
93-96

Ahmed Sâmî 119

Ahmed Şuayb Bey, 17

Ahmed Vefik Paşa 47, 48, 109, 117,
120, 167, 196, 273, 286

AKÇORA, Yusuf 136, 410

AKDOĞAN, Ceyda 38

AKDOĞAN, Naci 38

AKGÜN, Mehmet 249, 250, 410

AKIN, Âdem 26, 69, 154, 155, 254, 410

AKIN, Sunay 265, 410

AKINCI, Gündüz 251

AKPINAR, Metin 58

AKPINAR, Yavuz 138, 424

AKSAL, Sabahattin Kudret 23, 24, 42,
334

AKSEL, İlhan 251

AKSOY, Mehmet 168-169, 410

AKSOY, Ö. Asım 20, 22, 24, 29, 42,
75, 88, 275, 276, 278, 280, 281,
324, 410

AKSÜT, Ali Kemalî 176

AKŞİN, Sina 37, 410

AKTUÇ, Avni 131, 410

AKÜNAL, Dündar 23, 24, 75, 110,
142, 144, 154, 159, 246, 265,
293, 298, 334, 347, 410

AKÜNAL, Fitnat 24, 25

AKYÜZ, Hüseyin 264

ALBAYRAK, Sadık 173, 411

Alexander (imparator) 266

Âli Bey(direktör) 149, 287

Ali Efendi (Esseyyid, sefir) 147

Ali Emîri Efendi 91, 123, 295

Ali Enveri Efendi (Dağıstanlı) 271

Ali Ferruh Bey (İbnürreşad) 63

Ali Haydar Efendi 177

Ali Kemâl Bey 198, 411

Ali Muhammed Sallâbî 167, 411

Âli Paşa (sadrîâzam) 41, 42, 84, 87, 99,
117, 123-125, 128, 138, 139,

150, 165, 195, 197, 210, 211,
216, 292, 295

Ali Rızâ 179, 411

Ali Sedad Bey 142

Ali Süâvi Efendi 25, 120, 158, 165, 168,
169, 292, 411

Ali Yümni Efendi (Süleymaniyeli) 271

ALKAN, Ahmet T. 271

ALPAY, Meral 115, 411

ALPER, Feridun 245, 411

ALPTEKİN, Turan 110, 411

ALTINAY, A. Refik 148, 411

ALTUN, Mehmet 40, 411

ALTUNDAĞ, Şinasi 31

AND, Metin 292, 411

Andrini (talimbaşı) 357

Anesti Efendi 120

ANTOPULOS, Kostaki (paşa) 105

APİKYAN, Mihran (bk. Mihri)

Ârif Efendi (Mekteb-i Tıbbiyye Nâzırı)
112

Ârife Hanım, 38

Aristidi Paşa (dr.) 268

Aristippos 246

Aristoklis Efendi 165, 174

Aristoteles 249, 368, 387

ARSLAN, A. Turan 178, 411

ARTUNKAL, Suphi 112, 411

Âsım Efendi (mütercim), 24, 109

Aşkar Ali Paşa 34

Atâullah Efendi 91

ATAYMAN, Veysel 245

ATEŞ, Ahmed 137, 411

Âtîf Efendi (reîsülküttâb) 69, 145

Avni Bey (Yenişehirli) 131, 410

AYAŞLI, Münevver 20

AYDIN, Cemil 86, 412

AYDIN, Suavi 138, 412

Aydi Baba 24, 275

Âyetullah Bey (Subhi Paşa-zâde) 155

AYGÜN, Mehmet 249

AYNÎ, Mehmed Ali 176

Aynüsaltana 365

Ayşe Sıdika Hanım 173, 180, 412

AZAGLIO, R. P. Taparelli 226

Aziz İdris Bey (Kırımı) 102, 103, 112
Azmi Baba 353, 354

B

BARCK, Karl. 245
BANARLI, N. Sâmî 285, 412
BANOĞLU, N. Ahmet 197, 412
BARLAS, Uğuroğlu 16, 412
BARLAS, Said 32, 37, 267
Battal Bey 32
BATTAL, Ahmed Orhan, 30, 32
BATUR, Enis 17
BAYARD, Pierre 62, 144
BAYARD, Thomas F. 158
BAYET, Aubert du 148
Bayezid (I., sultan, Yıldırım) 168, 300, 328, 341
Bayezid (II., sultan, Veli) 168, 300, 328, 341
BAYKAL, Bekir Sıtkı 31, 420
(BAYRI), Mehmed Halid 259
BAYSUN, M. Cavit 85, 409
Bekir Sıdkı Efendi (Tıbbiyeli) 92, 93, 98, 112
BELIN, François A. 81, 85, 164, , 238, 412
BERKER, Aziz 39, 412
BERKES, Niyazi 111, 116, 117, 167, 236, 412
Besime Hanım (Münif'in eşi) 37
BIANCHI, T. Xavier 83, 412
BİLEZİKCİYAN, Paskal 119
BİLGE, Fahri 29-30, 412
BİLGE, Rif'at (Kilisli) 268, 412
BİRAND, Kâmuran 245
Bochè (seyyah) 358, 360
BOGOSLAVSKİ, Polkovnik 128
BOLAYIR, A. Ekrem 314, 412
BOMSTON, Edward (lord) 98
BONAPARTE, Napoléon 104
BOSSUET, Jacques-Bénigne 87, 152
BOZKURT, Mahmut Esat 271
(BÖLÜKBAŞI), Rıza Tevfik 180
Broschaus (prof.) 111, 118

BROWN, John P. 96, 114
BRUSWIK, Benoit 80, 413
BUDAK, Ali 25, 63, 69, 71, 73, 155, 294, 300, 413
BUHR, Manfred 245
BUSCH, Moritz (dr.) 83, 111, 118

C

Câfer Eşref (Mahrûkî-zâde) 187, 271
CAFEROĞLU, Ahmet 132, 136, 137, 413
Celâleddin Efendi (Mekteb-i Tıbbiyye Nâzırı) 111
Celâleddin Efendi (sefir) 70, 398
Celâl Münif Bey 22, 23, 31, 37, 59, 74, 215, 271, 405
Celil Bey (Sadâret Mektûbî Kalemî'nden) 330
CELMAN, Hikmet Y. 264
Cemâleddin-i Efgani 165-167
Cengiz Han 102, 365
CERRAHOĞLU, A. (bk. Kerim Sâdi)
CEYHAN, Âdem 280, 413
Charles (Demirbaş) 343
CHURCHILL, Alfred B. 182, 183, 185, 187
Cicero 240, 286, 289
Cihangir Han 358
COMTE, Auguste 249, 250
CONDILLAC, Étienne Bonnot de 251
COX, Samuel S. 158
CRAMPTON, Thomas R. (mühendis) 114, 115
CUNBUR, Müjgân 113, 115, 124, 170, 171, 413

Ç

ÇABUK, Vahit 64, 413
ÇAĞLAR, Behçet Kemâl 60
ÇAMİÇ, Ohannes 71, 87, 89, 101, 105, 118, 132, 225, 231, 413
ÇANKAYA, Ali 37, 169, 234, 413
ÇARK, Y. G. 52, 85, 413
ÇAVALI, Raşit 35, 414

ÇAVDAR, Tevfik 110, 414
 ÇAVUŞOĞLU, Halime 30
 ÇELEBİ, Âsaf Hâlet 76
 ÇELİK, Hüseyin 169, 414
 Çermeçer (bk. İskender)
 ÇINAY, Selim 24, 36, 37, 52, 58, 59,
 64-66, 68, 72, 75, 123, 166, 167,
 212, 221, 249, 250, 259, 389,
 407
 ÇINAY, Ulviye Vasıf 18, 19, 24, 38, 58,
 59, 74-75, 159, 273, 197, 404,
 407
 ÇINAY, Vasıf 18, 38, 66
 ÇİFTÇİ, Cemil 251

D

DAĞLIOĞLU, Güzide, 19, 20
 DAĞLIOĞLU, H. Turhan 16, 18, 20,
 33, 34, 66, 69, 72, 74, 81, 87,
 100, 110, 125, 157, 286, 298,
 353, 365, 393, 398, 414
 DAİ, Âdil 25, 31, 32, 37, 38, 56, 267,
 414
 Dâniş (Erkân-ı Harbiyye'den) 95
 DARWIN, Charles 245
 DAVISON, Roderic H. 81, 158, 217,
 414
 Dâvud Fatin Efendi 29, 31, 32, 34, 317,
 414
 DEMİR, Remzi 243, 414
 DEMİRBAŞ, Bülent 271, 410
 DEMİRDİREK, Aynur 38, 415
 Demokritos 62, 239, 246, 247
 Demosthenes 389
 Derby (bk. Stanley, Edward H.)
 Derviş Paşa (Meâdin Meclisi Reisi) 116
 DETHIER, Philip A. 174
 DIDEROT, Denis 245
 DİLMEÇ, A. Nuri 265, 269, 270, 415
 DİLMEN, İ. Necmi 153, 154, 160, 281,
 293, 297, 415
 Dimitrios 62, 143
 DİONGEİS, Laertzi 246
 DİZDAROĞLU, Hikmet 137, 415

DOĞAN, Aslıgül T. 234, 415
 DOĞAN, Gökhan 64, 72, 74
 DOĞAN, İsmail 25, 73, 225, 226, 250,
 264, 415
 DOĞRU, A. Mecit 138, 415
 DUMAN, Hasan 120, 420
 DURAN, Recep 25, 241, 415

E

Ebûbekir Efendi 91, 92, 96, 98
 Ebuzziyâ Tevfik Bey 39, 42, 46, 52, 72-
 74, 80, 99, 105, 106, 112, 114,
 117, 118, 120, 153, 154, 164,
 187, 197-201, 215, 216, 224,
 233, 267, 288, 294, 298, 415
 EBÜZZİYA, Ziyad 106, 415
 Edhem Pertev Paşa (başvekil) 46, 87-
 91, 93-98, 116, 117
 EDİZ, Hasan Âli 198, 416
 EDMONDS, William A. 132, 416
 Efrâsyâb 350
 EGELİ, Hayriye 25, 416
 Ekrem Reşad 266
 ELIZABETH, Charlotte 160
 EMİL, Birol 87, 430
 Emin Efendi (defterdar) 280, 281
 Emine Rif'ati Hanım 273
 Emrak (bk. GÜZELBEY, C. Cahit)
 Emrullah Bey 265
 EMSEN, Şemim 171, 416
 ENGİNÜN, İnci 87, 290, 292, 416, 430
 Eram (Guzel-Oghlou) 119
 EREN, A. Âdil 187, 188, 269, 416
 EREN, İsmail 121, 416
 ERGİN, O. Nuri 41, 168, 172, 174, 176,
 178, 347, 416
 ERSOY, Mehmed Âkif 167, 416
 ERTUĞ, H. Refik 110, 121, 416
 ERÜNSAL, İsmail E. 287, 416
 ES, H. Feridun 271, 295, 417
 Esad Muhlis Paşa 132
 ESENKOVA, Enver 296
 Eşref Efendi (heccav) 22, 181, 331, 417
 Eşref Paşa (sefir) 42

ETİNGÜ, Turgut 273, 417
 Evliyâ Çelebi 295
 Eyyub Sabri Paşa 288, 417

F

Fâik Bey (Münif'in oğlu) 37
 Fâik Bey (müstantik) 325
 Fâik Reşad Bey 295, 417
 FARDÎS, Fotiadi (mütercim) 96-98,
 101-105, 101, 119, 417
 FARLEY, J. Lewis 256, 417
 Fatma Hanım (Karagünlü) 30, 31, 51
 Fazlı Necib Bey 119, 190, 215, 417
 Fehim Paşa 58
 Feleknaz (Münif'in cariyesi) 51, 57
 Felâtun 49, 368, 378
 FÉNELON, François de 62, 143, 144,
 147-151, 239-241, 246, 251,
 290, 378, 417
 Fethali Şah 69, 70, 397, 398
 Fethi Paşa (Dâmad) 34
 Fethkuli Şah 356
 FINDIKOĞLU, Z. Fahri 30, 233, 234,
 417
 Filip Efendi (Diyarbakirli, tâbi) 119
 FONTENELLE, Bernard 62, 143, 147,
 151, 239-241, 290, 378, 417
 FRANKLIN, Benjamin 160
 F. Şükrü (Yanyalı) 149, 417
 Fuad Bey (sefaretten) 396
 Fuad Paşa (Keçeci-zâde) 43, 79, 80,
 83, 99, 117, 126, 128, 136, 145,
 238, 334
 FYRE, Richard N. 111, 412

G

Galib Beraat Bey 38
 Galib Haldun 233
 GENCELİ, A. 137, 417
 GERÇEK, S. Nüzhet 83, 417
 GIAMPIÉTRI, J. M. 184
 GIBB, Elias J. W. 273, 274
 GİRAY, Muharrem 123, 418

GOODMAN, Peter 160
 GORDLEVSKİY, Vladimir A. 113, 418
 GÖĞÜŞ, Ahmed Muhtar 32
 GÖKLÜ, Muhiddin
 GÖVSA, İ. Alâettin 31, 333, 418
 GÖYÜNÇ, Nejat 44, 54, 418
 Grétry (feylesof) 101
 GUEUSQUIN, Joseph 274
 GÜNGÖR, Salâhaddin 32, 298, 418
 GÜZELBEY, C. Cahit 19, 29-33, 38, 53,
 56, 275, 418
 GÜZELOĞLU, Eram 119

H

HACHTMANN, Otto 159, 419
 Hacı Ali Bey (mâbeynci) 270
 Hacı Hasan Han (Rahnedar) 358
 Hacı Rıza Efendi (kitapçı) 295
 Hâfız Hüseyin (Tıbbiyeli) 94, 112
 Hâfız-ı Şîrâzi 360
 Hakkı Bey (*Mecmûa-i İbretnüma'dan*)
 101, 419
 Hâlid Efendi (şehbender) 329
 Halil Edib Bey 60
 Halil Efendi (tüccarbaşı) 268
 Halil(i) Şerif Bey (sefir) 39, 79, 80, 81,
 105, 119, 266, 370, 414, 419,
 423
 Halil Kâmil 95, 96
 Halil Paşa (Dâmad) 279, 307, 423
 Hamdi Efendi (Dağıstanlı) 268
 HANİOĞLU, M. Şükrü 103, 249, 419
 Hasan Ağa (müvezzi) 107
 Hasan Behçet 171, 419
 Hasan Fehmi Efendi (şeyhülislâm) 167
 Hasan Fehmi Paşa 174, 268
 Hasan Mahmud Efendi (tabip) 103
 Hasan Sırrı Bey (Örîki-zâde) 176
 Hasib Dürrî 42, 275, 276, 280, 281, 307
 HASKELL, Francis 266, 419
 HASSOUN, Thomas 37, 419
 HASUNYAN, Andon (patrik) 85
 Hâşim Bey (Sakızlı) 37

HATEMÎ, H. Hüsrev 111, 419
 (HATİBOĞLU), Mehmed Ubeydullah 271
 Haydar Efendi (sefir) 167, 177
 Hayreddin (gazeteci) 138
 Hayreddin Paşa (Tunuslu) 216, 232
 Hayret Efendi (Adanalı) 266, 297-298
 Hayret Efendi (sefaret memuru) 397
 Hayrullah Efendi (belediye meclisi reîsi) 89, 92
 Hayrullah Efendi (Mekteb-i Tibbiyye Nâzırı) 111, 114,
 HAYTA, Necdet 121, 419
 HEINE, Heinrich 158, 159
 Hemid Memmed-zade 127, 128, 419
 Heraklites 62, 239, 247
 HIZLI, Kasım 268, 419
 Hidâyet 296
 Hilmi (şair) 63
 Hilmi Efendi (Adanalı) 217
 H. Numan 331, 419
 HUGO, Victor 69, 153
 HÜBNER, Otto 120, 419
 Hüsâmüssaltana Murad Mirza 49, 356, 359
 Hüseyin Avni Paşa (sadriâzam) 70
 Hüseyin Hıfzı 87, 419
 Hüseyin Hüsâmeddin 50, 419
 Hüseyin Hüsnu Efendi 272
 Hüseyin Remzi (dr.) 296
 Hüsnu Bey (kaymakam) 361
 Hüsnu Paşa 57

I

IŞIL, Yeşim 25, 105, 110, 111, 419
 IŞIN, Ekrem 110, 420

İ

İbrâhim (sultan) 328
 İbrâhim Ağa (odacı) 197
 İbrâhim Edhem Pertev Paşa 35, 62, 98, 101, 103, 123, 146, 159, 160, 164, 216, 224, 286, 290, 291, 365

İbrâhim Efendi (hacı) 178, 179
 İbrâhim Fehim 147
 İbrâhim Hilmi (Tüccar-zâde) 182, 420
 İbrâhim Paşa (hıdiv) 31-33
 İbrâhim Şinâsi Efendi 16, 33, 85, 104, 147, 149, 183, 185-188, 233, 234, 291, 293-295, 297, 300, 420
 (İÇSEL), Nâzım 173
 İdris-i Bitlisi 305
 İhsan Bey (Berlin sefiri) 37
 İHSANOĞLU, Ekmeleddin 167, 420
 İlhanî 351
 İmâdüddevlî 358
 İNAL, Mahmud Kemâl (İbnülemin) 15, 31, 37, 45, 50, 52-55, 91, 131, 201, 202, 223, 264, 307, 310, 331, 347, 419, 420, 430
 (İNANÇALP), Cevdet (muallim) 83, 180, 413
 İNCEOĞLU, F. Samime 235, 420
 İNUĞUR, M. Nuri 185, 420
 İPEK, Ali 186, 420
 IORGA, Nicolae 31, 420
 İRTEM, S. Kâni 49, 99, 108, 178, 216, 219, 298, 420
 İshak 119
 İskender (Hacı) 96, 268
 İSKİT, Server 109, 420
 İsmail Bey (sefaretten) 396
 İsmâil Hakkı 147, 420
 İsmâil Paşa (Bağdadlı) 30, 33, 420
 İsmâil Paşa (Girid Vâlisi) 40
 İstanbulluoğlu Ovakim Efendi 265
 (İZBUDAK), Velede Çelebi 295
 İzzet Holo Paşa 268
 İzzet Paşa (vâli) 34

J

JELTYAKOV, Anatoliy D. 110, 421

K

KABACALI, Alpay 24, 85, 182, 421
 Ka'b bin Zühre 220

Kadri Paşa (Cenânî-zâde) 32, 47, 49,
68, 87-95, 98, 101, 114, 118,
132, 134, 160, 278, 309
KANSU, Yavuz 37, 421
KAPLAN, Mehmet 87, 120, 148, 211,
295, 421, 430
KAPLAN, Yunus 150
KARÁCSON, Imre 295
KARADENİZ, Yılmaz 141, 421
KARAHAN, Abdülkadir 122, 421
KARAKUŞ, Bahaddin 65
KARATODORİ, Aleksandr (paşa) 48,
92, 94, 117, 132, 133
(KARLIDAĞ), Abdullah Cevdet 137
KARSKY, Karol (bk. Hayreddin)
KASAPIS, Teodoros 120
Kerim Sadi 230, 413
KERMAN, Zeynep 153, 154, 421
KIRATLI, Metin 121, 423
KISAKÜREK, Necip Fâzıl 30, 421
KOCABAŞOĞLU, Uygur 95, 421
KOÇER, H. Ali 142, 421
KODAMAN, Bayram 171, 421
Kodrus 149, 150
KOLOĞLU, Orhan 109, 187, 421
KORDOWSKY, Vladimir 298
KOSTANTİNİDİ, Aleksandr 71, 93,
103, 105144, 146, 422
KÖPRÜLÜ, M. Fuad 63, 280, 422
KÖPRÜLÜ, Orhan F. 47, 54, 66, 67,
396, 422
KÖZDEN, Kemal 198
KRATİS, Aristo 184
KUDRET, Cevdet 110, 427
KUFRALI, Kasım 111, 422
KUMARYAN, Krikor 150, 151, 417
KÚNOS, Ignác 272, 273, 422
KUNTAY, Mîdhat Cemâl 20, 24
KURAN, Ercümend 121, 287, 422
KURAN, T. Temel 180, 422
KURAT, A. Nimet 114, 422
KURAT, Y.Tekin 216, 422
KURT, Seda 68, 422
KUT, A. Turgut 154, 170, 422
KUTLU, Mustafa 110

KUTLU, Şemsettin 120, 215, 416
KÜR, İsmet 17

L

LAMARCK, Jean-Baptiste 245
LAWRENCE, Tanya E. 46, 422
LAYARD, A. Henry (sefir) 48, 169, 216
LEVEND, A. Sırri 83, 137, 423
LEWIS, Bernard 33, 121, 423
Leylâ Hanım (Münif'in kızı) 37, 55-57,
162, 270, 348, 404
Louis (XIV., kral) 241

M

Mâcid Efendi (kâtip) 103
Mahmud (I., sultan) 328, 343
Mahmud (II., sultan) 79, 328, 334, 344,
397
Mahmud Bey (âmedi kâtibi) 319
Mahmud bin Ayyâd 270
Mahmud Celâleddin Paşa (Dâmad)
217, 423
Mahmud Celâleddin Paşa, 106, 107,
213, 423, 440
Mahmud Cevad Bey 39, 81, 98, 142,
168, 169, 170, 171, 173, 175-
177, 179, 423
Mahmud Ekrem Bey (Recâi-zâde) 71,
146, 147, 178, 179, 273, 281,
295, 315, 423
Mahmud Esad Efendi (dâvâvekili) 64
Mahmud Nedim Paşa
Mahmud Paşa 29
MALHUT, Mustafa 52, 423
MANAS, Antoine 220
MANGO, Andrew J. 31, 423
MANUELYAN, Vahan 90, 114
MARDİN, Şerif 144, 423
Marie (mürebbiye) 270
MARX, Karl 158
Mary (mürebbiye) 270
MAUPERTUIS, Pierre Louis 245
Mehmed (sultan, Çelebi), 329, 341
Mehmed (sultan, Fâtih), 329, 341

- Mehmed (III., sultan) 329, 342
 Mehmed (sultan, Avcı) 329, 343
 Mehmed Ağa (Hasırcı-zâde) 9, 24, 30, 32, 33, 42, 49, 88-90, 275, 276, 278, 279, 281, 362
 Mehmed Ali Efendi (Izrab-zâde) 32
 Mehmed Ali Paşa (Kavalalı) 31, 32, 251, 264
 Mehmed Ârif Efendi (Arifaki) 120
 Mehmed Âyetullah (Hatib-zâde) 119
 Mehmed Bey (mütesellim) 32
 Mehmed Celâl Bey 56, 326, 423
 Mehmed Cemil Paşa 87, 88, 91, 94-96, 98, 102, 104, 105
 Mehmed Efendi (Uygur) 270
 Mehmed Emin Bey (mâbeynci) 272
 Mehmed Emin Efendi (mühtedî) 34, 174, 175
 Mehmed Emin Fehmi Efendi (Tıbbiyeli) 102, 103, 112
 Mehmed Emin Paşa (mühürdar) 202
 Mehmed Emin Vahid Efendi 119
 Mehmed Emin Yümnî Efendi 271, 272
 Mehmed Esad (*Derme Çatma*'da) 106, 423
 Mehmed Hâlid 152, 296, 423
 Mehmed Kâmil Paşa (Kıbrıslı) 52, 53, 180
 Mehmed Memduh Fâik Paşa 230, 423
 Mehmed Midhat (mütercim) 120, 419
 Mehmed Murad Bey (Mîzancı) 180, 181, 423
 Mehmed Nâzım Paşa 222
 Mehmed Paşa (Köprülülü) 196
 Mehmed Paşa (Zabtiye Müşiri) 40
 Mehmed Râşid Paşa (Hâriciye Nâzırı) 45
 Mehmed Rauf (Leskovikli) 217, 423
 Mehmed Rüşdü Paşa 121
 Mehmed Sadık Paşa (başvekil) 48
 Mehmed Said Efendi (Bahriye Nâzırı) 89, 90
 Mehmed Salâhaddin Bey (Safiye Sultan-zâde), 36, 424
 Mehmed Süreyyâ Bey 29, 424
 Mehmed Şerif Efendi 30, 72, 90, 157, 169, 233, 234, 236, 352, 409
 Mehmed Şevki Efendi (mütercim) 96-98, 101-105, 111, 247
 Mehmed Tahir Bey (Bursalı) 61, 62, 66, 69, 75, 83, 142, 424
 Mehmed Tahir Bey (Menemenli-zâde) 83, 314, 424
 Mehmed Tahir Efendi (Arab) 29, 30
 Mehmed Tevfik (Çaylak) 156
 Mehmed Tevfik (talebe) 63
 Mehmed Zühdü Efendi (Trabzonlu), 281
 MERİÇ, Cemil 110, 251, 424
 Mesud (ressam) 69
 MEYNARD, Barbier de 127, 424
 Mıgırdıç (Cezâirlioğlu) 174
 Midhat Paşa 46, 52, 366
 Mihri 178, 326, 365, 411
 Mirski 397
 Mirza Fethali Ahund-zâde 41, 126-128, 132-141, 424
 Mirza Hasan 396
 Mirza Hüseyin Han 136, 137, 351, 356
 Mirza Melkum Han 41, 138-141
 Mirza Senglâh 33, 351, 375
 Mirza Şefî 397
 MISMER, Charles 138, 424
 MONTESQUIEU, Charles-Louis 195, 240, 245, 251
 MORDTMANN, A. David 39, 40, 157-159, 271, 424
 Muhammed Rıza Nâsırî 43, 424
 Murad Efendi (bk.WERNER, Franz von)
 Murad (I., sultan) 329, 341
 Murad (II., sultan) 329, 341
 Murad (III., sultan) 329, 342
 Murad (IV., sultan) 329, 342
 Murad (V., sultan) 45, 195, 202, 329, 331, 345
 Murad Paşa (Kuyucu) 342
 Mûsâ Kâzım Paşa (Koniçeli) 272
 Mustafa (I., sultan) 329, 342
 Mustafa (II., sultan) 329, 343

Mustafa (III., sultan) 329, 344,
 Mustafa (IV., sultan) 329
 Mustafa Efendi (Cinci) 343
 Mustafa Efendi (Küllü-zâde) 285, 362
 Mustafa Efendi (Telhisi) 287
 Mustafa Fâzıl Paşa 121, 122, 124, 266,
 375
 Mustafa Münif Efendi (Antaki) 32,
 71, 75
 Mustafa Nûri Paşa (Mansûrî-zâde) 108
 Mustafa Paşa (Meclis-i Vâlâ Âzâsı) 99,
 218
 Mustafa Refik Bey 151,
 Mustafa Refik Bey (*Mir'atçı*) 194-197
 Mustafa Reşid Bey 44, 87, 101, 147,
 199, 250, 288, 326, 353, 365-
 368, 371, 374, 424, 425
 Mustafa Reşid Paşa 21
 Mustafa Zihni Paşa 52
 Muzafferüddin Şah 54
 Münir Nigâr Bey 273
 Münir Paşa 292
 Müşirüddeve 43

N

Nâci Efendi (Muallim) 71, 281, 289
 Nâdir Şah 343
 Nâmık Kemâl Bey 46, 71, 73, 85, 120,
 125, 138, 162, 163, 178, 187,
 195, 200, 201, 215, 216, 281,
 288, 300
 NAMUR, Parfait-Joseph 63
 Nâsirüddin Şah 43-45, 49, 54, 139, 356
 Nasim Zia 48, 430
 Nasrullah Efendi (sahhaf) 295
 Nazif Efendi (kâtip) 98
 Nef'i 363
 Neriman Hanım (Münif'in torunu) 38
 Nigâr binti Osman Hanım (şaire) 273,
 287, 319, 346
 Nihâl 126
 NIYALLO, Aziz 137, 425
 NORING, Gustaf (bk. Dilmeç, Ali
 Nuri)

Numan Paşa (Köprülülü) 196
 Nurcan Hanım 38
 Nûri Bey (Mâliye Nâzırı) 365
 Nüzhet Sâbit Bey 17

O

ODYAN, Krikor 52
 OGAN, M. Raif 224, 425
 OKAY, Orhan 110, 425
 ORAL, F. Süreyya 110, 425
 (ORAN), Ahmed Cevdet 188
 Orhan Gazî 75, 328, 340
 ORTAYLI, İlber 80, 81, 113, 425
 ORTUN, Vasıf K. 266, 419
 Osman Ferid 266
 Osman Gazî 63, 305, 306, 328, 329, 340
 Osman (II., sultan) 329, 342
 Osman (III., sultan) 329, 344
 Osman Nihâli Paşa (Macar) 273
 Ovakim Efendi (İstanbuluoğlu) 265
 OY, Aydın 293, 425

Ö

Ömer Lûtfi Efendi 91
 Ömer Subhi Bey (Edhem Paşa-zâde)
 152
 ÖNAL, T. Altan, 25, 425
 (ÖNGÖREN), Fitnat (Münif'in kızı)
 38, 270, 273, 404, 405
 (ÖNGÖREN), İbrahim Tâli' 38
 ÖRİK, N. Sırrı 58, 176, 241, 425
 ÖTÜKEN, Adnan 293, 425
 ÖZDEM, Rağıp 111, 425
 ÖZGÜL, M. Kayahan 131, 148, 426
 ÖZKIRIMLI, Atilla 153, 426
 ÖZÖN, M. Nihat 84, 111, 153, 154,
 187, 197, 426
 ÖZSARI, Merve 65, 426
 ÖZTUNA, Yılmaz 31, 37, 421
 ÖZYILDIRIM, A. Emre 68, 422

P

PÂKALIN, M. Zeki 38, 56, 68, 69, 126,
 160, 426

PAKER, Saliha 154, 426
 PALA, İskender 32
 PALLIS, Alexander A. 137, 426
 Pâri Han (Tilâyi) 359
 PARMAKSIZOĞLU, Abbas 188, 426
 Paspali Efendi 126
 PERRIER, J. O. Edmond 272
 Petro (çar, Deli) 343
 PFANDER, Karl G. 158
 Pisistrat 149, 150

R

Râgıb Paşa (Koca) 145, 245
 Râif Paşa (Köse) 331
 Rauf Paşa 265, 311
 Râsim Paşa 362
 Rızâ (Bulgurlu-zâde) 200, 226, 271,
 410, 411, 426
 Rızâ (İranlı) 200
 Rıza Tahsin 148, 426
 Rifâa Refî' (Tahtavi) 251, 252, 426
 Rif'at Bey (Menemenli-zâde) 71
 Rif'at Paşa 265
 ROSSI, Ernesto 292
 ROUSSEAU, Jean-Jacques 98, 145, 147,
 198, 243, 245, 248, 251, 294
 ROZET, A. René 265
 Rüstem Besim Efendi 251

S

Sabahaddin Bey (prens) 217
 Sâbit Efendi 63, 64, 73
 SABUNCU, Louis (mütercim) 268
 Sadık Efendi (Efganlı) 71, 303
 Sâdi (şâir) 176, 226
 Sâdullah Râmi Paşa 20, 132, 166
 Safvet Paşa (sadriâzam) 48, 91, 165-
 167, 310
 SAĞLAM, Engin 110, 426
 Sahak Abro Efendi 145, 439
 Said Bey (Kemâl Paşa-zâde) 152, 156,
 172, 225, 296, 426

Said Paşa (Küçük) 46-50, 60, 174, 177,
 186, 216, 220, 296, 426
 Sâlih Efendi (Hekimbaşı) 117
 Sâlim Bey (başkâtip) 52
 Sâlim Paşa (Dîvân-ı Temyiz Meclisi
 Reisi) 41
 SAWİTZKY, L. de Szaramowicz 348
 SAYAR, A. Güner 104, 234, 236-238,
 427
 SAYILI, Abdurrahman 268
 SAYILI, Aydın 268, 427
 (SAZ), Leylâ Hanım 281, 427
 SCHLECHTA-WSEHRD, Freih von
 80, 427
 SCHROEDER, William 245
 SCHWEIGER-LERCHENFELD,
 Amand von 157, 427
 Sefer Bey 155
 Selim (I., sultan, Yavuz) 329, 341
 Selim (II., sultan, Sarı) 329, 342
 Selim (III., sultan) 329, 344
 Semih Mümtaz 265, 427
 Sertib Ali Han 358
 SEVÜK, İ. Habib 31, 33, 145, 148, 427
 Seyyid Halef 396
 SHAW, Ezel K. 80, 427
 SHAW, Stanford J. 80, 427
 Sıdkı Mustafa Efendi 287
 Sırrı Paşa (Giridli) 288
 Sinove (coğrafyacı) 168, 169
 Solon 149, 150, 246
 SOMAR, Nezahat, 16, 17
 SOMAR, Ziya 16-18, 49, 66, 120, 148,
 226, 246, 427
 Staia (mimar) 123
 STANLEY, Edward H. 169
 Süleyman (I., sultan) 328, 343
 Süleyman (sultan, Kanuni) 328, 342
 Süleyman Bey (dr.) 57
 Süleyman Efendi (sefir) 70
 Süleyman Nazif Bey 31, 54, 215, 286,
 294, 427
 Süleyman Vehbi Bey 37
 SÜRELSAN, İsmail Baha 336

Ş

- ŞAHAN, Furkan 63
 ŞAHİN, İbrahim 46
 Şâkir Bey (Serdefterdar) 285
 Şâkir Efendi (hoca) 271
 Şehâbeddin Mercânî (Kazanlı) 266
 Şehabeddin Süleyman Bey 291, 428
 ŞEHSUVAROĞLU, Bedi 168, 428
 ŞEHSUVAROĞLU, Halûk Y. 265, 428
 Şekib Arslan 268
 Şemseddin Bey (sefir) 54
 Şemseddin Sâmî Bey 230
 ŞENSÖZ, Sermet 37, 421
 Şerif Paşa (Büyük) 266
 Şingiti, Muhammed Mahmud 268-270

T

- Tahir Efendi (El-hac) 42
 Tahir Paşa (mirliya) 41
 Tahsin Efendi (hoca) 49, 131, 165-167, 223, 224, 272
 Tahsin Paşa 195, 428
 TAHTACI, Mehmet 38
 TANER, Haldun, 58
 TANİLLİ, Server 148, 154, 428
 TANPINAR, A.Hamdi 64, 79, 110, 149, 152, 153, 294, 428
 TANSEL, Fevziye A. 71, 85, 125, 137, 138, 195, 230, 293, 425, 428
 TARHAN, A. Hâmid 71, 104, 167, 248, 274, 281, 428
 TEBER, Serol 230, 428
 Tevfik Efendi (Çerkeş Şeyhi-zâde) 60
 THIERS, Adolphe 176
 (TİMEL), Nâhîde (Münif'in kızı) 37, 38
 (TİMEL), Zühdü Rıza 37, 59
 TODERINI, Abbé J. B. 145, 428
 TOKGÖZ, A. İhsan 108, 198, 428
 Troubridge 114
 TUGAY, Asaf 200, 428
 TUNAYA, T. Zafer 225, 428
 TUNCCEL, Bedrettin 153, 429

- TURAL, Sadık K. 26, 90
 TURGAY, Esat Kaya 19
 TÜKEL, Ali 153, 426
 TÜRKELDİ, A. Fuad 54, 60, 143, 167, 175, 232, 429
 TÜRKÖĞLU, İsmail 266

U

- UÇMAN, Abdullah 287, 429
 ULUDAĞ, O. Şevki 112, 429
 UNAT, F. Reşit 180, 429
 URAZ, Murat 31, 35, 429
 UŞAKLIĞİL, H. Ziyâ 195, 429
 UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı 167, 429

Ü

- ÜLGEN, Dâhi 38
 ÜLGEN, Hikmet Münif 38
 ÜLGEN, Hüseyin Münif 22, 37, 404
 ÜLGEN, Münif 38
 ÜNGÖR, E. Ruhi 336, 429
 ÜNLER, Ali Nadi 19
 ÜNVER, Süheyl 22

V

- VARTANYAN, Hovsep 85, 155
 Vasa Paşa (İşkodralı) 119
 Vasfi (Erenköylü) 56
 Vasfi Efendi (şeyh) 289, 290
 VECCHIO, Giorgio del 73, 429
 VEREL, Oktay 37
 VOLNEY, Constantin F. 155,
 VOLTAIRE, F. M. Arouet de 62, 143-147, 151, 158, 239-245, 251, 290, 378, 429

W

- WASHBURN, George 80, 157, 429
 WERNER, Franz von) 195, 234, 424

X

- Xenon 248

Y

- Yahyâ Bey (musahhih) 164
 YALAZA, Nihal 137, 425
 YALÇINKAYA, M. Alper 110, 429
 YALMAN, A. Emin 110, 429
 YAMAN, Ahmet 65
 YAZICI, Hüseyin 47
 YAZIKSIZ, Necib Âsım 32, 34, 163, 164, 217, 268, 272, 429
 YENER, Ş. Sabri 29-33, 280, 430
 YETİŞ, Kâzım 286, 430
 YİĞİTALP, Ayşe 271
 YOUNG, T. Cuyler 111, 237, 409
 Yûsuf Efendi (Ayıntablı), 30
 Yusuf Hâlis Efendi (Tahir Ömer-zâde) 34, 279, 430

- Yusuf Kâmil Paşa 33, 44, 88, 89, 91, 92, 121, 128, 148, 153, 159, 251, 264, 277, 290, 350, 377, 430
 Yûsuf Sâmih Asmaî 92, 430
 Yusuf Ziyâ Paşa 167
 YÜCEBAŞ, Hilmi 32, 430
 YÜCEL, Hasan Âli 18

Z

- Zeyneb Kâmil Hanım 264
 Zeynelâbidin Reşid Bey (Veys Paşa-zâde) 68, 162, 430
 ZILFI, Madeline C. 287, 430
 Zillüssultan 364
 Ziya Gökalp 289
 Züheyr (şair) 360